

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІРРЕАЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Тетяна НЕСТЕРЕНКО (Кіровоград, Україна)

Статтю присвячено аналізу підходів до опису модальності як лінгвістичної категорії, визначенню теоретичних засад дослідження ірреальної модальності.

Ключові слова: модальність, ірреальна модальність, оптативна семантика, імперативна семантика.

The paper explores the approach to the qualification of modality as a language category, defines her integration component with projection on the definition of modality and on the definition of theoretical limits.

Main words: modality, modal meaning, unreal modality, optative semantics, imperative semantics.

Модальність, згідно з одним чи не найвідоміших її визначень, «відображає встановлене мовцем відношення змісту висловлення до дійсності [1: 53]. Вона є однією з найважливіших мовних категорій, що визначають розуміння та інтерпретацію мовлення, а отже, мають вихід у сфери комунікативно-прагматичну та когнітивну. У царині модальності для лінгвістики відкриваються можливості впритул наблизитися до розв'язання цілої низки питань, пов'язаних з проблемою відношень мови й мислення до явищ об'єктивного світу: «якщо функціонування природної мови якимось чином пов'язане з відношенням мислення до об'єктивного світу, то дослідження модальності має спричинитися до рішення принаймні деяких питань, що стосуються природи й структури «відношення змісту висловлення до дійсності з точки зору мовця», відношення, структуру якого й варто визначити в рамках відповідної теорії» [5: 11].

Модальність кваліфікують по-різному – як категорію універсальну понятійну, семантичну, логіко-граматичну, граматичну, функціонально-граматичну, функціонально-семантичну – залежно від того, який її аспект стає предметом наукового вивчення. Відсутність єдності в наукових поглядах певним чином прогнозована, адже «не існує висловлення, яке б не містило в собі певного компонента модальної семантики» [1: 56]. Звідси випливає, що модальність є організувальним компонентом висловлення, а модальна семантика слугує своєрідним стрижнем, на який нанизуються рівні мовної та домовної системи і ознаки якого виявляються на різних рівнях.

Модальність як мовна категорія розглядається у вигляді єдиної підсистеми, котра обслуговує відносно самостійну лінгвістичну галузь, що має складну, розгалужену структуру, володіє численними взаємозв'язками з різноманітними смисловими і граматичними (формалізованими) утвореннями в мові. Установлення арсеналу лінгвістичних

форм вираження, що виявляють неоднаковий ступінь участі в організації синтаксичної структури речення й тексту і вступають у багатоаспектні взаємовідношення, становить особливу складність у дослідженні модальності.

Вивчення мовної модальності відзначається досить стійкою лінгвістичною традицією, однак основні її прояви, функціональні властивості, типологічні характеристики й семантика форм-репрезентантів не дають змоги віднести її до одного неподільного класу мовних утворень (так звана дихотомія модальностей). Незважаючи на те, що мовознавча наука за майже сімдесят років вивчення модальності розглянула не тільки основні її типи, але й детально проаналізувала найважливіші форми реалізації, її граматичні й «надграматичні» показники, її функції і роль у формуванні повноцінних комунікативних структур тощо, саме поняття модальності в лінгвістиці досі є неоднаково трактованим.

У теорію дослідження модальності помітний внесок зробили Ш. Баллі, Ф. Брюно, В. В. Виноградов, Т. П. Ломтев, І. Р. Распопов, Г. О. Золотова, В. Г. Гак, Л. С. Єрмолаєва, М. Є. Петров, Б. В. Хричиков, В. З. Панфілов, Ф. Палмер, Дж. Лайонз, О. В. Бондарко, О. В. Зеленщиков, Г. В. Немец та ін. В україністиці певний внесок у теоретичну розбудову модальності зробили О. С. Мельничук, Л. О. Кадомцева, І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, В. Д. Шинкарук, М. В. Мірченко. Існує декілька оригінальних концепцій модальності, запропонованих російськими лінгвістами, зокрема, В. В. Виноградовим, Г. О. Золотовою, О. В. Бондарком, О. В. Зеленщikovим, однак жодна з них не була апробована на українському мовному матеріалі, не визначено досі специфіки способів вираження модальних значень у сучасній українській мові. Утім, окремі аспекти модальності в українській мові або в українській у порівнянні з іншими висвітлено в роботах В. М. Ткачука, Н. М. Сафоновой, Т. В. Телецької, О. Л. Доценко, С. Т. Шабат тощо.

Проблема загострюється на тлі беззаперечно прийнятого лінгвістичною спільнотою твердження, що модальність як мовна універсалія, категоризується і набуває власної специфіки вираження в кожній з конкретних мов. Для української лінгвістичної традиції (на відміну від російської) характерним є вузьке (І. Р. Вихованець, М. В. Мірченко) або звужене (А. П. Загнітко, В. Д. Шинкарук) трактування модальності, яке, на думку М. В. Мірченка «є обґрунтованішим з огляду на можливість вибудувати порівняно чіткі межі її функціонування» [8: 290]. У відповідності з таким підходом, зреалізованим у низці граматичних досліджень, модальність інтерпретується як один з параметрів предикативності, є обов'язковою ознакою кожного речення-висловлення і виражає стосунок реченнєвого змісту до дійсності з погляду реальності й ірреальності, відтак охоплює три грами: граму реальності, граму потенційності, граму ірреальності [8: 290].

Особливо багато спірних питань виникає за спроби охарактеризувати різноманітні прояви ірреальної модальності – так, навіть самі межі ірреальної модальності з позицій сучасної науки є досить дифузними, не з'ясовано місце ірреальності в системі та структурі модальності, досі не вироблено чіткої системи критеріїв, що регламентують участь тих чи тих мовних категорій у формуванні ірреальних модальних мовних значень. Таким чином, дослідження ірреальної модальності, її категоризація та опис на матеріалі української мови є актуальними й необхідними.

Маємо на меті висловити власне бачення й інтерпретацію категорії ірреальної модальності в українській мові.

У ході дослідження модальності сформувалися різні підходи до розгляду цього лінгвістичного феномена, основними з яких є логіко-граматичний, структурно-семантичний, функціонально-прагматичний, когнітивний. Ураховуючи переваги й недоліки кожного з підходів, у зв'язку з визнанням єдності та багатофакторності мови й тим, що «мовна модальність – вельми широке й складне мовне явище, а її ознаки не уміщаються в рамках однопланової операції» [10: 12], у нашому дослідженні розглядаємо результати кожного з підходів до опису модальності як «свою правду на шляху до істини» [3: 77]. Логіко-лінгвістичний підхід уможливує дослідження модальності не тільки на поверхневому її рівні, а й у зв'язку з глибинними рівнями, на яких вона формується, а отже, виявляє зв'язки між мовою та мисленням. Структурно-семантичний підхід дає змогу репрезентувати категорію модальності явищем, що відображає системність мови, а кожний засіб її

вираження як особливу систему, що в ній елементи нових якостей виникають на основі певних взаємодій і відношень. Функціональний підхід розкриває різноманітні способи стилізації одного й того ж мовного явища в досліджуваних мовах, що уможливорює більш глибокий аналіз структурних особливостей української мови. Когнітивний підхід дозволяє виявити ментальне підґрунтя функцій мовних одиниць, їхню репрезентацію на мовленнєвому комунікативному матеріалі.

Вихідною точкою дослідження модальності з позицій функціонального підходу може стати морфологічна категорія способу, тобто вузький, традиційний для україністики, погляд на модальність, який умовно можна назвати формальним (тобто, здійснюваним у напрямку від форми до змісту), з урахуванням того, що в ході дослідження за необхідності встановлення функціональних еквівалентів ірреальних модальних форм на часі стане розгляд «від змісту до форми». Такий підхід правильно було б назвати «поміркованим» як щодо визначення семантичних опозицій та категорій, що є виразниками модальності, так і стосовно домінування функціонально-граматичного підходу в описі модальності.

Та навіть поміркований підхід до вибору семантичних опозицій, що організують численну сферу модальних значень, як-от: «відношення висловлення до дійсності», «відношення суб'єкта дії до дії», «відношення мовця до висловленої думки» [4; 6; 7; 9], що вони виражаються різнорідними засобами, у межах однієї мови, зокрема української, не дає змоги зарахувати модальність до суто граматичних категорій.

На часі створити модель опису ірреальної модальності в українській мові, яка не може бути неправильною, вона може бути інакшою. З огляду на складність плану змісту і різнорівневість плану вираження, об'єднуювальною ланкою в описі модальності може стати функціонально-категорійний підхід, оскільки він базується на уявленні про мову як про систему підсистем, що слугують інструментом думки й комунікації. Методологічною перевагою цього підходу до опису мови є установка на вивчення діалектичної взаємодії як одиниць однієї підсистеми, так і самих підсистем та опис мовних явищ з огляду на центр та периферію засобів їх вираження.

Інтегративним чинником цієї моделі виступає функціонально-комунікативна категорія, побудована за принципом польової організації, методологічна цінність і практична зручність якої як інструмента лінгвістичного пізнання значною мірою ґрунтується на універсальності та апріорності комунікативних функцій, покладених в її основу. Сама структура функціонально-комунікативної категорії, співвідношення її ядерної та периферійної частин, ступінь граматичності семантики, що виражається, її розподіл і закріплення за певними мовними засобами тощо – усе це зумовлено облаштуванням конкретної мови (у нашому разі – української).

Для диференціації модальності важливим є з'ясування прототипів – базових значень і відношень модальності з одного боку, з іншого, визначення основного, специфікованого засобу вираження модальності, – у яких знаходить своє вираження характерна для категорійної граматики орієнтація на центр.

Прототипними значеннями, а значить і семантичною домінантою модальності є протиставлення реальності / ірреальності. На одному полюсі шкали знаходиться значення «реальність у вузькому розумінні» (фактична), на іншому – ірреальність (гіпотетичність). Це дає змогу простежити поступові переходи від фактичної реальності до реальності в широкому значенні через сферу потенційності в напрямку до ірреальності. На крайніх точках полюсів значення абсолютизуються і створюють опозицію, яка виявляється в категорійній організації функціонально-комунікативної категорії модальності, що охоплює підкатегорії реальності, потенційності та ірреальності.

Прототипний характер, на нашу думку, мають також основні засоби вираження модальності. Так, ядро грами реальності становить морфологічна категорія часу. Грамему потенційності характеризує відсутність спеціального морфологізованого засобу вираження, роль якого беруть на себе модальні модифікатори (модальні дієслова та прикметники й прислівники модальної семантики), які на формально-синтаксичному рівні речення створюють змістові варіації між підметом і присудком (можливість, необхідність, бажаність). Грамему ірреальності маркує морфологічна категорія способу дієслова, яка є еталонним

засобом вираження ірреальних модальних значень: за висловом В. В. Виноградова, «уже саме визначення категорії способу містить вказівку на її синтаксичне призначення, на можливість маніфестувати суб'єктивно-об'єктивні відношення» [1: 56]. Таким чином, категорію модальності можна визнати поліцентричною, оскільки головну опозицію становлять різні морфологічні категорії – часу, що організовує підкатегорію реальності, та способу дієслова, що організовує підкатегорію ірреальності. На перетині реальності та ірреальності вибудовується підкатегорія потенційності, в основі якої грамаема майбутнього часу та аналітичні конструкції, що маркують відношення суб'єкта висловлення до предиката і складаються з інфінітива, що є виразником основної дії, і допоміжного дієслова *могти*, *хотіти* та їхні еквіваленти, які передають потенційно можливу чи потенційно необхідну дію.

Модальність як категорія комунікативного рівня виявляється не лише в морфологічних категоріях часу та способу, передусім вона не існує поза реченням. Це вищий реченнєвий параметр, інша категорійна структура, що може моделюватися лише в реченні-висловленні сукупністю формальних засобів різних рівнів – морфологічного, лексичного, синтаксичного, спрямованих на виконання визначеного кола комунікативних завдань. Модальність «цементує» рівні мовної системи – мовна реалізація впливає з комунікативно-прагматичної специфіки мовлення: формальні й семантичні засоби мови підпорядковані інтенції мовця. Згадана закономірність, очевидно, стосується також різних аспектів синтаксичної системи, які перебувають у взаємозв'язку і взаємних нашаруваннях. Формально-синтаксичний і семантико-синтаксичний рівні підпорядковані функціонально-комунікативному, а з комунікативними функціями найтісніше пов'язаний саме синтаксичний лад мови як той рівень, що реалізує спілкування. Ігнорування цих ієрархічних зв'язків, очевидно, й спричинило те, що модальність до сьогодні залишається однією з найбільш контраверсійних категорій мови.

Мотивує віднесеність модальності до категорій функціонально-комунікативних, на нашу думку, таке:

1) думки основоположників сучасної теорії модальності В. В. Виноградова та Ш. Баллі про здатність модальності інтегрувати речення у сферу висловлювання;

2) більшість дослідників кваліфікує модальність як вираження відношення речення-висловлення до дійсності з погляду мовця. У цьому визначенні мінімум два компоненти вказують на комунікативний характер категорії: відсутність протиставлення речення висловлюванню (а це вже рівень мовлення); акцентована роль мовця у формуванні модальних відношень, які накладаються на пропозитивну основу висловлювання, що відображає ситуацію позамовної дійсності та роль мовця й слухача в інтерпретації цієї ситуації;

3) інтеграція для вираження модальності одиниць різних рівнів – морфологічних, лексичних, синтаксичних та їхня організація відповідно до принципу функціонально-семантичних категорій з ядром і периферією.

З огляду на різноманітність підходів до вивчення модальності та на широкий спектр значень, яким приписується модальний характер, на сьогодні створити цілісний і викінчений опис цього категорійного утворення не видається можливим, тому більш продуктивний характер можуть мати дослідження окремих різновидів модальності, у центрі яких стоїть певна граматична категорія, на підставі яких з часом можна буде створити цілісну картину модальності. Наприклад, предметом такого опису в нашій науковій розвідці стає ірреальна модальність.

Ірреальну модальність ми репрезентуємо як комплекс значень, об'єднаних центральним поняттям ірреальності (від потенційності до гіпотетичності), які не є основними імпліцитними смислами слів, а лише накладаються на основні значення лексичних одиниць як граматикалізоване чи лексикалізоване відношення висловлення до дійсності з погляду мовця, представлене низкою морфологічних категорій, лексико-граматичних класів слів. Функціонально-комунікативна категорія модальності перетинається з категоріями темпоральності, аспектуальності, персональності, часової локалізованості, сферами оцінності, емоційності та прагматики, чим і зумовлюється склад семантичних комплексів у структурі ірреальності. Під кутом нашої особливої уваги, таким чином, опиняється

підкатегорія ірреальної модальності, а також ті елементи підкатегорій потенційності та реальності, що на перетині з ірреальною модальністю створюють напівпериферійну чи периферійну її зону.

Оскільки серед засобів вираження ірреальної модальності спосіб займає центральне місце, то на особливу увагу заслуговує структурно-семантичний аналіз цієї морфологічної категорії, який сприятиме визначенню категорійних інваріантів ірреальної модальності. Це цілком слушно з огляду, по-перше, на те, що категорійному синтаксисові підпорядковано категорійну морфологію, яка закріплює у граматичних формах опорні пункти взаємодії цих граматичних рівнів [2: 3]. По-друге, морфологічні категорії диференціюються відповідно до трьох аспектів синтаксису – комунікативного, семантичного і формального, категорія ж способу (також часу, особи) є комунікативно спрямованими, через категорію модальності (підпорядковану предикативності) актуалізують ситуацію мовлення [8: 260]. Підкатегорія ірреальної модальності є моноцентричною структурою, у центрі якої знаходиться морфологічна категорія способу. Найбільш суттєвою властивістю категорійної структури способу є об'єднання членів граматичної категорії – граем, базою для інтеграції яких є загальнокатегорійна семантика ірреальності. Спосіб має бінарний характер і об'єднує граєми умовного й наказового способів. Утім, слід зазначити, що питання про кількість протиставлень у значеннєвій парадигмі дієслівного способу є нагальним для української граматики.

Категорійна граMATика, у руслі якої належить здійснювати дослідження ірреальної модальності, передбачає детальне опрацювання правил функціонування граматичних категорій. Правила функціонування категорії способу визначатимуть функціонально-комунікативні типи способів, які є «способом репрезентації» дієслівної дії в реченні, що визначає спосіб мотивації дієслівної дії суб'єктом мовлення і спосіб очікуваних суб'єктом мовлення впливу на адресата. Передбачається, що функціонально-комунікативні типи способів не є абсолютними відповідниками структури морфологічних способів (порівняймо опозицію граем морфологічного способу: умовний – наказовий з опозицією функціонально-комунікативних типів способів, запропонованих у монографії «Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность»: когнітивні (супозитив, відповідник умовного) і волітивні (оптатив та імператив)) [11].

Функціонально-комунікативні типи способів покладено в основу виокремлення комунікативно орієнтованих семантичних категорій, які репрезентують ірреальну модальність, серед яких: категорія ірреальної умови; категорія імперативності; категорія оптативності.

Дослідження та опис кожної з категорій опирається на теоретичні основи та принципи дослідження, викладені раніше, але якщо структурно-семантичний аналіз категорії способу як головного морфологічного репрезентанта ірреальної модальності здійснюється в напрямку «від форми до значення», то, маючи прототипні, основні значення та засоби вираження, необхідні для диференціації категорій ірреальної умови, оптативності, імперативності, розгляд варто здійснювати в напрямку «від форми до значення».

Отже, для всебічного опису категорії ірреальної модальності необхідно з'ясувати таке: 1) дати визначення значення ірреальної умови (і, відповідно, імперативного та оптативного) та здійснити семантичну класифікацію ірреальних умови, оптативних та імперативних речень з опорою на формальні (в основному синтаксичні) ознаки; 2) дати характеристику ірреальних умови, оптативних та імперативних ситуацій; 3) виділити модально-синтаксичну категорію ірреальної умови (оптатива, імператива) та обґрунтувати їх зарахування до класу комунікативно-орієнтованих категорій модальності, зокрема ірреальної; 4) використовуючи принцип польової організації, систематизувати мовні засоби вираження категорії ірреальної умови (оптатива, імператива).

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Виноградов В. В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике [Текст] / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1975. – 558 с.

2. Вихованець І. Р. Теоретичні засади категорійної граматики української мови / І. Р. Вихованець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського : [зб. наук. праць. Серія : Філологія]. – Вінниця, 2000. – Вип. 2. – С. 3–6.
3. Всеволодова М. В. Поля, категории и концепты в грамматической системе языка / М. В. Всеволодова // Вопросы языкознания. – 2009. – № 3. – С. 76–99.
4. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматичі і парадигматичі [Текст] / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 139 с.
5. Зеленщиков А. В. Пропозиция и модальность [Текст] / А. В. Зеленщиков. – [изд. 2-е, доп.]. – М. : Книжный дом «Либроком», 2010. – 216 с.
6. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка [Текст] / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 351 с.
7. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории / Т. П. Ломтев. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 172 с.
8. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій [Текст] / М. В. Мірченко. – [2-е вид., переробл.]. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 392 с.
9. Панфилов В. З. Категория модальности и ее роль в конструировании предложения и суждения // Вопросы языкознания. – 1977. – №4. – С. 37–48.
10. Петров Н. Е. О содержании и объеме языковой модальности [Текст] / Н. Е. Петров. – Новосибирск : Наука. – 187 с.
11. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность [Текст] / [А. В. Бондарко, Е. И. Беляева, Л. А. Бирюлин и др.]; под ред. А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1990. – 263 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Нестеренко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: словотвір, морфологія, проблеми функціональної граматики української мови.